

جایگاه محیط زیست در دستورات دینی

نویسنده: ذکيه سروري

چکیده:

انسان‌ها در آغوش طبیعت آرام می‌گیرند، رشد می‌کنند و به کمال می‌رسند. در حقیقت طبیعت پناهگاهی امن و آرام برای بشریت و سایر موجودات حیه شمرده می‌شود که هدیه بزرگ خداوندی است. الله متعال هستی را با نظمی بی‌نظیر و وحدتی حیرت آور خلق کرده است؛ بخش کوچکی از این نظام، طبیعت و انسان است. طبیعت با تمام موجودات خویش در ارتباط با بخشی دیگر از هستی یعنی انسان می‌باشد. نظم و زیبایی طبیعت و جهان حکایت‌کننده موجودیت خالق قادر و توانا می‌باشد که کائنات به این اعظمت را با چنین دیزاین و نظام خلق و طراحی کرده است اما همه موضوعات به خلق جهان تمام نمی‌شود بلکه این نظام زیبا و بی‌مثل دلیل خلقت دارد و برای حیات آن از وی بایست مراقبت کرد.

با تکامل جامعه بشری و توسعه فن‌آوری در عرصه‌ها و جهات مختلف زندگی بشر، طبیعت با خطرات بسا بزرگ و جدی روبرو گشته است. این تهدیدات بیشتر از سوی انسان‌ها که تولیدکننده و استفاده‌کننده فن‌آوری‌ها هستند بگونه عمدی و غیر عمدی ایجاد شده و به محیط زیست ضربات جبران ناپذیری را وارد کرده اند.

این پژوهش را با نگرش بر روش تحقیق کتاب‌خانه‌ای-تحلیلی به پدیده‌های عالم با استفاده از پردازش آموزه‌های دین مقدس اسلام، انجام داده و در پی دریافت این مساله هستم که دین {مقدس اسلام} پیرامون اهمیت و مراقبت از محیط زیست چه دستورات و هدایاتی را در ارشاد فرموده است.

کلید واژه‌ها: محیط زیست، آموزه‌های دینی، فن‌آوری، آلودگی

مقدمه:

اسلام به‌عنوان آخرین و کامل‌ترین دین جهانی در حمایت از محیط زیست قدمت تاریخی دارد. این دین مبارک بمنظور آشکار ساختن اهمیت هستی و نظام طبیعت، از این موضوع در آیات الهی و احادیث نبوی (ص) که خط درشت و برجسته اسلام است، یاد کرده است. گام نهادن در راستای استفاده درست از آفریده‌ها در جهت تکامل مادی و معنوی خود و دیگران از حقوقی است که انسان باید در حق پروردگار خویش بصورت شایسته و احسن بجا بیاورد.

در هیچ دینی {مخصوصاً اسلام} حفاظت از محیط زیست به معنای عدم بهره‌برداری و یا کمتر استفاده کردن از منابع طبیعی نیست؛ بلکه تأکید بر استفاده درست و عاقلانه و مناسب از منابع متذکره بوده است. اگر چه بشر از ابتدا به اهمیت و احترام محیط زیست توجه داشته است اما با پیشرفت علم و فناوری، انسان طبیعت را مقهور خویش ساخت و با تغییری بنیادین در نگرش به محیط زیست، راه تسلط و بهره‌کشی- روز افزون از طبیعت هموار گردید. پس از انقلاب صنعتی و با بروز مشکلات و معضلاتی که معلول استفاده از تکنولوژی است؛ محیط زیست به طور گسترده‌ای مورد توجه واقع شد؛ تا آنجا که حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از آلودگی آن یکی از مهم‌ترین مسائل اواخر قرن بیستم به شمار می‌آید. اما نکته قابل تأمل و پرسش اصلی اینکه؛ حمایت از محیط زیست در نگرش دینی و آموزه‌های اسلام از چه جایگاهی برخوردار است؟ در این مقاله به همین پرسش پاسخ خواهیم گفت.

گفتار اول: واژه‌شناسی محیط زیست^۲

محیط زیست به همه محیط‌هایی که در آن‌ها زندگی جریان دارد، گفته می‌شود. مجموعه‌ای از عوامل فیزیکی خارجی و موجودات زنده که با هم در کنش هستند، محیط زیست را تشکیل می‌دهند و بر رشد و نمو و رفتار موجودات تأثیر می‌گذارند. محیط زیست عبارت ترکیبی از دانش‌های متفاوت در علم است که شامل مجموعه‌ای از عوامل زیستی و محیطی در قالب محیط زیست و غیر زیستی (فیزیکی، شیمیایی) است که بر زندگی یک فرد یا گونه تأثیر می‌گذارد و از آن تأثیر می‌پذیرد. امروزه این تعریف غالباً به انسان و فعالیت‌های او مرتبط می‌شود و می‌توان محیط زیست را مجموعه‌ای از عوامل طبیعی کره زمین، همچون هوا، آب، اتمسفر، صخره، گیاهان و غیره، که انسان را احاطه می‌کنند، خلاصه کرد. تفاوت محیط زیست با طبیعت در این است که تعریف طبیعت شامل مجموعه عوامل طبیعی، زیستی و غیر زیستی می‌شود که منحصرأ در نظر گرفته می‌شوند، در حالی که عبارت محیط زیست با توجه به برهم‌کنش‌های میان انسان و طبیعت و از دیدگاه بشر توصیف می‌شود.

نظر به قانون محیط زیست جمهوری اسلامی افغانستان، واژه [اصطلاح] محیط زیست « محیط زیست؛ منابع طبیعی، تعاملات بین اجزای منابع طبیعی یا بین اجزای مذکور و انسان‌ها و حیوانات، خواص فیزیکی، فرهنگی، تزئینی یا شرایطی است که صحت و سلامت آنها را تحت تأثیر قرار می‌دهد.»

مفهوم محیط زیست از علوم طبیعی نشأت می‌گیرد یا از علوم معماری و شهرسازی ناشی می‌شود محیط زیست به مفهوم نخست آن مجموعه‌ای از پدیده‌های طبیعی و تعادل بین عناصر مؤثر در طبیعت است که حیات بیولوژیکی گیاهان و جانوران را تضمین می‌نماید. و محیط زیست به مفهوم دوم رابطه و تعاملی است که بین تأسیسات و محیطی که در آن ایجاد می‌شود وجود دارد. بنابراین محیط زیست برای خاک، آب و هوا (منابع طبیعی) و انواع حیوانات و گیاهان و تعادل بیولوژیک بین آنها (طبیعت) شهر و مناظر آن به‌کار می‌رود.^۵

^۲Environment

قابل دریافت در نشانی ذیل: <https://fa.wikipedia.org/wiki/>

^۴ بند (۱۰) ماده (۴) قانون محیط زیست افغانستان - قابل دریافت در نشانی ذیل: <https://neis.nepa.gov.af/public/JE>

قابل دریافت در نشانی ذیل: <https://www.mehrnews.com/news/1136187/>

گفتار دوم: جایگاه محیط زیست در دستورات دینی

الف: جایگاه محیط زیست در پرتو آیات الهی

خداوند متعال طبیعت را به گونه‌ی آفریده است که در خدمت آسایش، رفاه و رفع نیازهای انسان باشد و چون همه چیز آن بر پایه نظم، عدالت و استواری بنا شده است؛ بنابراین از هرچیز به اندازه‌ی لازم و طبق اراده پروردگار وجود دارد و ناهنجاری‌ها و کمبودهای موجود در طبیعت و هرگونه آلودگی در محیط زیست از فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی تخریب‌گر انسانی و بهره‌مندی نادرست آن‌ها از منابع طبیعی سرچشمه می‌گیرد.

قرآن کریم در آموزه‌های خود بر مصونیت طبیعت و منابع طبیعی و تعادل زیست محیطی از هرگونه تجاوز و تعدی تأکید ورزیده است و تجاوز و تعدی به طبیعت را افساد در زمین و موجب عذاب اخروی و مسئولیت دنیوی دانسته است.

۱- **نام‌گذاری سوره‌های قرآنی به پدیده‌های مرتبط به محیط زیستی:** دین مقدس اسلام بر اهمیت و جایگاه بخصوصی در رابطه به آفرینش و حفاظت از محیط زیست، در آموزه‌های دینی تأکید فراوان نموده است. چنان‌که اهمیت محیط زیست و طبیعت را آنقدر با ارزش و جدی شمرده که نام چندین سوره مبارکه را در قرآن اعظیم الشان بنام‌های آنها مسمی ساخته است. سوره‌های «نور، نجم، رعد، شمس، قمر، لیل، نحل، عنکبوت، حدید و تین» از جمله سوره‌های قرآن کریم اند که به نام یکی از پدیده‌های موجود در آفرینش، محیط زیست، آسمان و زمین نامگذاری شده است.

۲- **انسان جانشین خدا در روی زمین:** انسان در جهان بینی الهی و اسلامی جانشین خدا در زمین است. باید همان‌گونه که خدا مهرورزانه زمین را می‌پروراند و از آفت‌ها مصئون می‌دارد و باران رحمتش را بر آن می‌باراند و طبیعت را دوست می‌دارد انسان نیز چنان باشد و مهرورزانه از آن پاس دارد و استفاده اش به گونه‌ای نباشد که آسیبی به آن برسد. چنان‌که خداوند عزوجل در آیات ذیل چنین مهربانی می‌کند:

«وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً...» ترجمه: و (به یاد آر) وقتی که پروردگارت فرشتگان را فرمود که من در زمین خلیفه‌ای خواهم گماشت.

۸

«وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ..» ترجمه: و او کسی- است که شما را جانشینان (و نمایندگان خود) در زمین ساخت

۹

«وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلِفِينَ فِيهِ..» ترجمه: و از آنچه شما را جانشین و نماینده (خود) در آن قرار داده انفاق کنید

«سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» ترجمه: به زودی نشانه های خود را در افقها [ی گوناگون] و در دلهايشان بدیشان خواهيم نمود تا برايشان روشن گردد که او خود حق است آیا کافی نیست که پروردگارت خود شاهد هر چیزی است.

طبیعت در این نگرش آیه و نشانه است برای راهنمایی انسان به سوی جمال و کمال مطلق. از این روی در این نگرش هیچ صاحب خرد و شعوری حق ندارد کمر به نابودی آیه و نشانه ببندد و خود را از رسیدن به کمال مطلق باز دارد.

در این بینش همه پدیده ها آفریده ها و جانداران جزء های کامل کننده و پیوسته با یکدیگرند. همه آنها به گونه هماهنگ و هم آوا در پرتو حقیقت بندگی و فرمانبری به وظیفه خویش عمل می کنند و زمینه بندگی خالصانه انسان را فراهم می سازند.

در این چشم انداز هیچ پدیده هیچ حرکت هیچ جنبش و هیچ تکاپویی از حوزه اقتدار و اشراف خداوند بیرون نیست:

«وكان الله بكلّ شيء محيط» وقتی انسان فرمانبردار خداوند باشد تن به بندگی خداوند بدهد و او را محیط بر همه چیز بداند در قلمرو او که طبیعت جزئی از آن است خلل ایجاد نمی کند و بر نظم و قانون حاکم بر طبیعت گردن می نهد و از آن پا فراتر نمی نهد. خاور و باختر را از آن خدا می داند و خدا را مالک همه هستی و بر این باور است که هر جا روی آورد همان جا سوی خداست: «ولله المشرق والمغرب فاينما تولّوا فثم وجه الله...» با این باور هیچ چیز از حیطه قدرت خداوند بیرون نیست و انسان بنده و آفریده ای است در این قلمرو با اشراف خداوند و زیر نگاه او باید به اندازه ای که بتواند از عهده کارهای بندگی برآید از طبیعت بهره ورد و اگر فراتر از آن به طبیعت دست یازد در امانت خیانت کرده و سر از فرمان حق برتافته و به گناه بزرگ اسراف و تبذیر گرفتار آمده است.

^۹سوره الانعام: آیه ۱۶۵

^{۱۰}سوره الحديد: آیه ۷

^{۱۱}سوره فصلت: آیه ۵۳

^{۱۲}سوره النساء: آیه ۱۲۰

^{۱۳}سوره البقره: آیه ۱۲۰

انسان اگر با توجه به جایگاه خود در زمین به پیش برود بندگی پیشه گیرد زمین را گهواره زندگی سالم بداند و به کارهای شایسته روی آورد و انجام آنها را سرلوحه زندگی خود قرار دهد شایستگی می یابد که برابر وعده خداوند جانشین او در زمین گردد:

«وعد الله الذین آمنوا منکم و عملوا الصالحات لیستخلفنهم فی الارض...» اگر بین خلیفگی و بندگی پیوند استوار و وثیق نباشد طبیعت در گرداب نابودی فرو خواهد رفت:

(هیچ چیز برای محیط زیست طبیعی خطرناک تر از اعمال قدرت در مقام خلیفگی جامعه بشری نیست که دیگر بندگی خداوند را نمی پذیرد و مطیع فرمانها و قوانین او نیست. شریعت الهی به صراحت وظیفه دینی انسان را شامل نظام و محیط زیست طبیعی می داند. آدمی نه تنها موظف است که به فقیر خوراک برساند بلکه این وظیفه را هم دارد که آب جاری را آلوده نسازد.

۳- انسان برای آبادی زمین مامور گردیده است: در نگاه و بینش اسلامی پیوند انسان با طبیعت پیوند ویژه

است انسان از زمین پدید آمده و باید حرمت آن را نگهدارد مثل مادر و به او ستم روا ندارد که عاق زمین خواهد شد. پاس جایگاه زمین به این است که آن را آبادان سازد و از ویرانی آن جلوگیری کند. چنانکه خداوند متعال در «سوره ابراهیم: آیه های ۲۴-۳۲، سوره النبا: آیه ۶، سوره هود: آیه ۵۷ و سوره یوسف: آیه ۵۵» در مورد این که انسان برای آبادانی زمین مامور گشته است، در قرآن کریم تذکر داده است.

«هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا»؛ ترجمه: او خدائی است که شما را از زمین بیافرید و آبادانیش را به شما واگذاشت.

۴- حفظ و نگهداری از طبیعت: خداوند متعال حفیظ است، و همه جهان هستی در حوزه حفاظت او

قرار دارند. «ان ربی علی کل شیء حفیظ» انسان مسلمان باید خود را به این صفت نیک بیاراید و در همه آفات زندگی از آن پرتو بگیرد و در هر قلمرو و حوزه ای که قرار می گیرد حفیظ باشد و نگهدارنده و پاسدار امانتها نعمتها داراییهای همگانی و محیط زیست انسان.

خداوند فرموده است: «... لَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ»؛ ترجمه: از حد مگذرید که خدا از حد گذرندگان را دوست نمی دارد» و بر این اساس کسانی که رفتار ناشایست با محیط زیست دارند از

۱۴ سوره النور: آیه ۵۵

۱۵ یعقوبی، ابوالقاسم؛ اسلام و محیط زیست، شماره ۱۰۵ و ۱۰۶ حوزه تخصصی علوم اسلامی، سال ۱۳۸۰.

۱۶ سوره ابراهیم: آیه های ۲۴-۳۲، سوره النبا: آیه ۶، سوره هود: آیه ۵۷ و سوره یوسف: آیه ۵۵

۱۷ سوره هود: آیه ۶۱

۱۸ سوره هود: آیه ۵۷

۱۹ سوره المائده: آیه ۸۷

رحمت خداوند محروم خواهند بود. همچنین در سوره بقره خداوند می فرماید: «... وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أَوْلِيَّكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ؛...» ترجمه: و در زمین به فساد می پردازند آنانند که زیانکارانند» پس هر کسی که در زمین فساد می کند و ضرر می زند، خودش زیانکار خواهد شد. به طور کلی در دین اسلام حفاظت از محیط زیست که نسل امروز و نسل های بعدی باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، یک وظیفه دینی تلقی می شود.

۵- **خداوند پاک است و پاکان را دوست دارد:** اساس تمدن اسلامی را پاکی و پاکیزگی تشکیل داده است چنانکه در روایاتی نیز آمده است که کسانی داخل می شوند که پاکیزه اند. و نیز پاکیزه گی را جز ایمان خوانده اند. بناءً همان گونه که انسان به بدن و خانه خودش توجه می نماید و همواره تلاش می نماید تا خانه و بدن خود را از چرکی و کثافت پاک نماید، همانطور باید به محیط و محله خویش نیز توجه نماید. از مصرف بی رویه آب جلوگیری کند، از انداختن کثافات به رفت و روها پرهیزد، درختان را قطع نه نماید و در عموم از هر نوع فعالیتی که منجر به ناپاکی محیط میگردد؛ دوری بجوید.

ب: جایگاه محیط زیست در احادیث نبوی (ص)

در احادیث نبوی (ص) نیز تأکید فراوانی بر اخلاق زیست محیطی و حمایت از محیط زیست وجود دارد که تنها به عنوان نمونه به چند مورد اشاره می نمایم:

در روایتی از پیامبر اکرم (ص) دین اسلام دین پاکیزگی معرفی و ضمن اینکه پاکیزگی دستور همگانی برای مردم تلقی شده، هشت را نیز که مظهر پاکیزگی است، مختص به پاکیزگان دانسته است. (حیوی، ۱۳۷۹ ج ۱ ص ۹۸) درخت کاری، ایجاد فضایی سبز و آب روان مورد تأکید آموزه های دینی قرار گرفته است و مسلمانان به این موارد تشویق شده اند بر اساس روایتی از پیامبر اکرم (ص) سه چیز سبب روشنی چشم دانسته شده است: نگاه به فضای سبز، آب جاری و روی نیکو. (حیوی، ۱۳۷۹ ج ۱ ص ۲۹۲)

در جای دیگر آمده است: هر گاه نهالی در دست شما است و قیامت بر پا می شود در آن فرصت کوتاه آن نهال را بکارید. (حیوی، ۱۳۷۹ ج ۱ ص ۱۳۷) در روایت دیگر کاشتن درخت و جاری ساختن قنات و... در ردیف تعلیم دانش و ساختن مسجد شمرده شده است. (حیوی، ۱۳۷۹ ج ۱ ص ۹۷)

رسول گرامی اسلام (ص) فرمودند سه گروه اند که در اثر کار خود مورد لعنت خداوند قرار می گیرند: کسانی که اماکن عمومی، سایبان ها و محل پیاده شدن مسافران را آلوده کنند و کسانی که آب عمومی (آب نوبتی) را غصب کنند و کسانی که سد معبر کرده، مانع عبور عابران شوند. (جرعاملی، بی تاج ص ۲۵)

جمع بندی:

دین مقدس اسلام که هادی و رهنمائی بشریت بوده و در عرصه ها و جوانب مختلف زندگی بشر هدایات و ارشادات منطقی خویش را ارایه داشته است در خصوص محیط زیست و حفاظت آن نیز دست گیر و کمک رسان بشریت می باشد.

حفاظت از طبیعت و محیط زیست یکی از سفارشات مؤکد دین مبین اسلام است که در آیات و روایات متعددی بر آن تأکید شده است به طوری که در هیچ مکتب دیگری اینچنین تأکیدات و سفارشات برای طبیعت وجود ندارد.

بسیاری از سوره های قرآن کریم به نام یکی از عناصر طبیعی است به عنوان مثال سوره رعد، نحل، نور، عنکبوت، نجم، بقره، شمس، حدید، لیل، قمر و.... که نشان دهنده اهمیت و جایگاه این پدیده مهم می باشد.

^{۲۱} مجموعه مقالات قرآن و حقوق، جایگاه حمایت از محیط زیست در آموزه های اسلام، شماره ۳

چالش‌ها:

- ۱) نداشتن آگاهی لازم مردم از دساتیر و ارشادات دینی پیرامون اهمیت محیط زیست.
- ۲) فقر دامن‌گیر مردم که سبب شده است تا به نحوه‌ی دست به آلودگی هوا بزنند بگونه مثال:
سوختاندن چرم، پلاستیک، قطع درختان بمنظور تدارک چوب فصل سرما و..
- ۳) کمبود آب، دسترسی نداشتن به آب آشامیدنی، پایین رفتن قابل ملاحظه‌ی سطح آب‌های زیر زمینی و استفاده بی‌رویه از آب‌های زیر زمینی در حمام‌ها و موتر شویی‌ها و خلط شدن آب‌های آلوده و چاه‌های سپتیک با آب‌های زیر زمینی، آلودگی هوا، افزایش آلودگی‌های صوتی، یکجا شدن مواد زهری و شیمیایی ناشی از انفجارها و انواع سلاح‌ها با آب و خاک و هوا، از بین رفتن ساحات سبز و ساخت و سازهای غیر معیاری، قطع جنگلات در مناطق مختلف افغانستان، انقراض بعضی- از گونه‌های حیوانی که در جهان قبلاً وجود داشت و آسیب پذیر شدن سایر گونه‌های حیاتی و در نهایت گرمای زمین، سوخت‌های فسیلی، معضل مصرف زیاد پلاستیک و داخل شدن آن به چرخه غذایی انسان‌ها، همه از جمله عواملی هستند که به شدت محیط زیست جهان را آسیب پذیر کرده اند.

پیشنهادات:

- ۱- راه اندازی برنامه های آگاهی دهی به مردم از طریق مساجد، مکاتب، دانشگاه ها و نیز صفحات اجتماعی.
- ۲- طرح برنامه های منظم برای کاهش فقر و نیز به کیفر رسانیدن عاملین آلودگی آب و هوا و کسانی که به محیط زیست صدمه وارد می نمایند.

کتابنامه:

- (۱) قرآن کریم
- (۲) قانون اساسی جمهوری اسلامی افغانستان
- (۳) قانون حفاظت از محیط زیست ج.ا.ا.
- (۴) اشرفی، نصیر احمد؛ جایگاه محیط زیست در قانون اساسی، هشت صبح، ۱۳۹۷-کابل
- (۵) یعقوبی، ابوالقاسم؛ اسلام و محیط زیست، شماره ۱۰۵ و ۱۰۶ حوزه تخصصی علوم اسلامی، سال ۱۳۸۰.
- (۶) مجموعه مقالات قرآن و حقوق، جایگاه حمایت از محیط زیست در آموزه های اسلام، شماره ۳
- ۷) <https://neis.nepa.gov.af/public/JE6AivjwC>
- ۸) <https://www.mehrnews.com/news/1136187>
- ۹) <https://www.nepa.gov.af/>
- ۱۰) <https://fars.iqna.ir/fa/news/3800648>
- ۱۱) <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/4518/5495/52081>